

KLAUDIA KIJĄŃSKA

Realizacja wolności zrzeszania się dzieci poprzez uczestnictwo w spółdzielniach uczniowskich

Implementation of the Freedom of Association of Children Through Participation in Student Cooperatives

Abstract

Freedom of association is an important constitutional value that is granted to every person. Therefore, a minor has the opportunity to participate in its various manifestations – from formalized groups to other unorganized cooperatives. The real possibility of children to participate in associational organizations varies – the greatest rights appear in the school environment. As a child freedom of association is demonstrated by his or her participation in school cooperatives. The article discusses the impact of student cooperatives on the development of a minor. Additionally, reference was made to the proposed normative regulations regarding student cooperatives.

SŁOWA KLUCZOWE: wolność
zrzeszania się; prawa dziecka;
spółdzielnie uczniowskie

KEYWORDS: freedom of association;
children's rights; student
cooperatives

KLAUDIA KIJĄŃSKA – doktor nauk prawnych, Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. Jana Długosza w Częstochowie,
ORCID – 0000-0002-4478-2978, e-mail: klaudia.kijanska@gmail.com

1 | Wprowadzenie

Prawodawca konstytucyjny przyjmując katalog wolności i praw człowieka o charakterze politycznym zakwalifikował do niego wolność zrzeszania się^[1]. Swoboda ta oraz jej wpływ na człowieka jest dostrzegana w większości porządków prawnych, w tym także znajduje się w regulacjach międzynarodowych^[2]. Uprawnienie to stanowi jedno z podstawowych form współuczestniczenia przez grupy ludzi w realizacji określonych, wspólnych dla nich celów. Możliwość współdziałania dla osiągnięcia założonych idei nie tylko motywuje społeczeństwo do aktywności, ale także stanowi wartość dodaną względem potrzeb wynikających z samego człowieczeństwa. Swoboda ta uplasowana jest w katalogu praw i wolności o charakterze politycznym. Konieczność zabezpieczenia potrzeb człowieka związanych ze stycznością z ludźmi była dostrzegana od starożytności. Już Arystoteles wskazywał, że człowiek dąży do życia w społeczeństwie^[3]. Dla osiągnięcia spełnienia jednostka musi, w mniejszym bądź większym stopniu, kooperować z innymi podmiotami. Obszar ten bywa odmienny w zależności od osobowości danego człowieka, jednakże niemożliwym jest całkowite wykluczenie współegzystencji z innymi osobami. Potrzeby ludzkie generują zakres realizacji wolności zrzeszania się. Normatywne podstawy aktywności społecznej można odszukiwać zarówno w zasadach ustrojowych (tj. art. 11-13 ustawy zasadniczej), jak i art. 58 ust. 1 Konstytucji RP. Wynika to przede wszystkim ze społecznej natury człowieka, która objawia się bez względu na etapy dojrzałości jednostki^[4]. Tym samym jako wartość będąca elementem człowieczeństwa towarzyszy jednostce na wszelkich etapach życia, począwszy od okresu dzieciństwa. Mimo przyjęcia przez ustawodawcę konstytucyjnego ujęcia wolności zrzeszania się jako przynależnej „każdemu” swoboda do korzystania z tej sfery przez dzieci

¹ Ustawa z dnia 2 kwietnia 1997 r. – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej (t.j. Dz. U. z 1997 r., Nr 78, poz. 483 z późn. zm.).

² W tym zakresie można zwrócić uwagę m.in. na Konwencję o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2 (Dz. U. z 1993 r., Nr 61, poz. 284 z późn. zm.) (art. 11), czy Konwencji o Prawach Dziecka przyjętej przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r., (Dz. U. z 1991 r., Nr 120, poz. 526) (art. 15).

³ Arystoteles, *Polityka*, tłum. Ludwik Piotrowicz, [w:] Arystoteles, *Dzieła wszystkie*, t. VI (Warszawa: Wydawnictwo PWN, 2003), 61.

⁴ Por. Franciszek Janusz Mazurek, „Wolność i równość społeczna” *Roczniki Nauk Społecznych*, t. IX (1981): 230.

jest w znacznej mierze determinowana rolą rodziców bądź opiekunów prawnych^[5]. Formuła ta wynika z prawa rodziców do wychowania dzieci oraz konieczności ich ochrony, zaś aktywność jednostki w formacjach organizacyjnych stanowi element oddziaływania na rozwój jednostki. Dlatego nie sposób oddzielić roli przedstawicieli ustawowych od korzystania z większości wolności i praw przez dziecko, w tym także wolności zrzeszania się. Wydaje się za uzasadnione przyjęcie twierdzenia, iż nie wszystkie zorganizowane grupy będą odpowiednie dla zabezpieczenia nadrzędnego interesu dziecka. W pewnych sytuacjach uprawnienia dziecka do partycypacji społecznej pozostają ograniczone już na gruncie ustaw, np. aktywność w kołach łowieckich czy kołach gospodyń wiejskich^[6]. Z uwagi na konieczność podejmowania szczególnych działań w celu zagwarantowania bezpieczeństwa dziecka muszą istnieć instrumenty ochronne – wówczas zasadniczym i podstawowym gwarantem mają być rodzice, którzy jak wynika z ustawy zasadniczej wychowują dziecko zgodnie z własnymi przekonaniami. Ta gwarancja rozpościera się także na sfery przynależności do poszczególnych organizacji oraz możliwości podejmowania decyzji o przystąpieniu małoletniego do danej organizacji^[7].

W doktrynie zwracana jest szczególna uwaga na zakres realizacji wolności zrzeszania się przez dzieci, szczególnie w kontekście samorządu uczniowskiego. Jak wskazuje Marek Bielecki,

Dobrze zorganizowany samorząd uczniowski stanowi doskonałą szkołę w kształtowaniu obywatelskich postaw młodego pokolenia. Dzieci i młodzież uczą się demokracji, biernie i czynnie uczestnicząc w wyborach do władz samorządowych. Prowadzone są «kampanie wyborcze», podczas których kandydaci do władz samorządowych spotykają się na debatach, prezentując społeczności uczniowskiej swoją wizję funkcjonowania szkoły^[8].

⁵ Co wynika z art. 48 ust. 1 Konstytucji RP.

⁶ Art. 33a w zw. z art. 32 ust. 5 pkt 1 Ustawy z dnia 13 października 1995 r. – Prawo łowieckie (t.j. Dz. U. z 2020 r., poz. 1683 z późn. zm.); art. 4 ust. 3 Ustawy z dnia 9 listopada 2018 r. o kołach gospodyń wiejskich (t.j. Dz. U. z 2023 r., poz. 1179 z późn. zm.).

⁷ Zob. Wyrok WSA w Lublinie z 6 sierpnia 2020 r., III SA/Lu 7/20, LEX nr 3055157; Wyrok WSA w Gliwicach z 14 lipca 2020 r., III SA/Gl 15/20, LEX nr 3042555; Wyrok WSA w Warszawie z 15 lipca 2020 r., VIII SA/Wa 42/20, LEX nr 3047928; Wyrok WSA w Kielcach z 11 września 2020 r., II SA/Ke 382/20, LEX nr 3110483.

⁸ Marek Bielecki, „Wolności i prawa polityczne dziecka” *Studia Prawnoustrojowe*, 45 (2019): 14.

Jest to jednak jeden z przejawów aktywności wychowanków szkoły w zbiorowości. Już powyższe ujęcie wskazuje na istotny wymiar realizacji swobody stowarzyszania się z wpływem na rozwój uczniów. Dzięki aktywności najmłodszy mogą zdobywać pewne doświadczenie, jak również uczyć się, jak funkcjonować we wspólnocie i podejmować działania w celu uzyskania dobra wspólnego.

Na wartości wynikające z wolności zrzeszania się dla małoletnich zwracana była uwaga przez Komitet Praw Dziecka, który utożsamiał ją jako jeden z aspektów realizacji zasady dobra dziecka oraz uprawnień najmłodszych w realizacji prawa do bycia wysłuchanym^[9]. W międzynarodowej literaturze przedmiotu zwracana jest uwaga na potrzebę korzystania przez dzieci ze swobody stowarzyszania się jako wymiaru aktywności politycznej, będącej podstawowym z praw człowieka^[10]. Wobec tego istnienie odpowiednich warunków do partycypacji w tej formie staje się bardzo ważne dla odpowiedniego rozwoju dziecka, a zarazem zaspokojenia jego potrzeb.

Konieczność oraz potrzeba przebywania z osobami trzecimi uwidacznia się szczególnie w środowisku szkolnym. W tym czasie wychowanek placówki jest niejako obowiązany do styczności z innymi osobami. Często jest on angażowany w różne działania, które wpływają na tworzenie się dedykowanych, określonym celom, grup. Byt spółdzielni związany pozostaje z zasadą swobody umów – jest to szczególnie istotne biorąc również pod uwagę znaczenie dobrowolności uczestnictwa w tym typie organizacji. Grupowanie się w tej postaci stanowi odzwierciedlenie sumy indywidualnych potrzeb jednostek^[11]. Szczególnym obszarem takiego kręgowego współuczestnictwa staje się spółdzielnia uczniowska. Stanowi ona

⁹ Komitet Praw Dziecka postuluje zwiększenie możliwości realizacji wolności zrzeszania się dla najmłodszych. Szerzej: Committee on the Rights of the Child, Joint general comment No. 3 (2017) of the Committee on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families and No. 22 (2017) of the Committee on the Rights of the Child on the general principles regarding the human rights of children in the context of international migration, 2017, CMW/C/GC/3-CRC/C/GC/22, 9-10.

¹⁰ Zob. Nico Brandon, Laura Lundy, „Discrimination and Children’s Right to Freedom of Association and Assembly” *Harvard Human Rights Journal, Online Journal*, (2022). <https://journals.law.harvard.edu/hrj/2022/12/discrimination-and-childrens-right-to-freedom-of-association-and-assembly/>. [dostęp: 15.3.2024].

¹¹ Dominik Bierecki, *Zasada swobody umów w prawie spółdzielczym* (Warszawa: C.H. Beck, 2021), 11-12. Zob. też Dominik Bierecki, „Zasada równości praw i obowiązków członków spółdzielni. Uwagi na tle orzecznictwa Sądu Najwyższego” *Prawo i Więź*, nr 1(39) (2022): 264 i n.

o możliwości realizacji wolności zrzeszania się przez uczniów, przy czym wpływa także na ich rozwój w wielu obszarach. Zasadniczymi hipotezami badawczymi są twierdzenia, że: 1. Uczestnictwo wychowanków placówek oświatowych w spółdzielniach uczniowskich wpływa na ich rozwój w różnych sferach życia, w szczególności w obszarze kompetencji społecznych człowieka; 2. Zasadne jest wdrożenie rozwiązań normatywnych względem ujednolicenia statusu prawnego spółdzielni uczniowskich jako elementu realizacji wolności zrzeszania się najmłodszych.

2 | Działalność spółdzielni uczniowskich w szkołach

Funkcjonowanie spółdzielni uczniowskich w szkołach posiada swoje podwaliny historyczne. Pierwszą spółdzielnię uczniowską założono już w 1900 r. w Pszczelinie^[12]. Jej propagatorką była działaczka spółdzielcza Jadwiga Dziubińska. W tym czasie spółdzielnia uczniowska miała wpływać na wychowanie, wpajanie małoletnim demokratycznych wzorców oraz uświadamianie o znaczeniu współpracy międzyludzkiej jako wartości dodanej w życiu społecznym^[13]. Takie ujęcie świadczy o istotnej formule oddziaływania spółdzielczości uczniowskiej na rozwój dzieci jako elementu wpływającego na rozwój kompetencji społecznych. Nadto władze państwowe akceptowały działania najmłodszych w spółdzielniach uczniowskich, albowiem stanowił on obszar wychowania^[14]. Dzięki współpracy Związku Spółdzielczości Spożywców „Społem” z Ministerstwem Oświaty reprezentant spółdzielczości polskiej za pośrednictwem Instruktoriatu Spółdzielni Uczniowskich miał wspomagać działalności

¹² Kazimierz Parszewski, „100 lat spółdzielczości uczniowskiej w Polsce” *Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego*, nr 14 (2000): 282. https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Zeszyty_Naukowe_Ostroleckiego_Towarzystwa_Naukowego/Zeszyty_Naukowe_Ostroleckiego_Towarzystwa_Naukowego-r2000-t14/Zeszyty_Naukowe_Ostroleckiego_Towarzystwa_Naukowego-r2000-t14-s282-287/Zeszyty_Naukowe_Ostroleckiego_Towarzystwa_Naukowego-r2000-t14-s282-287.pdf.

¹³ Aleksandra Prus, „Problematyka oszczędzania w wierszykach i rymowanekach członków Szkolnych Kas Oszczędności w szkołach podstawowych” *Pedagogika. Studia i Rozprawy*, t. XXVIII (2019): 259.

¹⁴ Zob. Anna Piętka, „Organizacje szkolne i działalność uczniowska w Okręgu Szkolnym Brzeskim w okresie międzywojennym” *Studia Łomżyńskie*, nr 12 (2001): 96.

w tej płaszczyźnie^[15]. Początek XX wieku stanowi istotny okres dla rozwoju idei spółdzielczości, w tym także zakresu uczniowskiego. Dostrzeżona została potrzeba tworzenia dedykowanych grup, które miały wpływać na wiele obszarów życia ludzkiego. Wprawdzie szczególne znaczenie w tym czasie miały spółdzielnie spożywcze, których zadaniem było zabezpieczanie potrzeb najuboższych, jednakże działania w środowisku szkolnym należy uznać jako szczególnie istotne i stanowiące czynnik kształtujący wartości u najmłodszych^[16]. Wynika to przede wszystkim z umożliwienia uczniom działalności w zorganizowanych i kierunkowych związkach.

Pomimo istotnego rozwoju spółdzielczości uczniowskiej w tamtym czasie, ta forma działalności funkcjonuje obecnie jako pewien podtyp praw spółdzielczych (który to nie jest jednak bliżej doprecyzowany). Obecnie nie sposób odszukać jakichkolwiek regulacji na gruncie normatywnym, które doprecyzowałyby sytuację prawną spółdzielni uczniowskich w szkołach. Wprawdzie można odnaleźć pewne odniesienia względem występowania tejże formy zrzeszenia w ustawie prawo spółdzielcze^[17], jednakże działalność ta w żadnej mierze nie jest ujęta zarówno terminologicznie, jak i organizacyjnie. Nie sposób odnaleźć także normatywnych warunków do jej funkcjonowania. Prawo spółdzielcze jedynie na zasadzie wyliczenia odnosi się do spółdzielni uczniowskich, ujmując w art. 259 § 1 pkt 5, iż do zadań Krajowej Rady Spółdzielczej należy „organizowanie działalności naukowo-badawczej, szkoleniowej i informacyjnej, propagowanie działalności kulturalno-oświatowej członków, podejmowanie inicjatyw związanych z rozwojem ruchu spółdzielczego w Rzeczypospolitej Polskiej, w tym rozwoju spółdzielczości uczniowskiej, oraz kształtowanie sprzyjających warunków dla rozwoju ruchu spółdzielczego”. Poza tym wspominkowym zwróceniem uwagi na znaczenie działalności z tego obszaru w placówkach edukacyjnych, w ramach rozwoju spółdzielczości, nie sposób odszukać innych rozwiązań charakteryzujących taką formę działania. Brak wyłonienia istoty, celów oraz generalnych zasad jej funkcjonowania w systemie prawa może doprowadzić do marginalizacji tej

¹⁵ Robert Stawicki, *Historia i teraźniejszość spółdzielni uczniowskich w Polsce* (Warszawa: Kancelaria Senatu, 2012), 4. https://www.senat.gov.pl/gfx/senat/pl/senatopracowania/33/plik/ot-614_inter.pdf.

¹⁶ Zob. Elżbieta Magiera, „Przysposobienie spółdzielcze wiejskiej młodzieży pozaszkolnej w Polsce w okresie międzywojennym (1918-1939)” *Wychowanie w rodzinie*, nr 2 (2014): 97-98.

¹⁷ Ustawa z dnia 16 września 1982 r. Prawo spółdzielcze (t.j. Dz. U. z 2021 r., poz. 648 z późn. zm.).

formy zrzeszeniowości i ograniczać aktywność uczniowską wyłącznie do obowiązkowego samorządu uczniowskiego. Wskazania wymaga, że sytuacja dzieci jest odmienna niż osób pełnoletnich – mimo konstytucyjnej gwarancji wolności zrzeszania się, ich możliwości do aktywnego uczestnictwa w organizacjach pozostają znacznie ograniczone. Wynika to zarówno z praw rodziców, jak i konieczności wdrażania standardów ochrony małoletnich. Niemniej, skoro swoboda stowarzyszania się wynika z godności jednostki i stanowi ona wartość o charakterze wolnościowym, to powinny występować szczególne formy realizacji potrzeb zrzeszeniowych dedykowanych także tej grupie. Najlepszym miejscem do takiej aktywności staje się środowisko szkolne, gdzie uczeń powinien mieć realną możliwość do podejmowania/współdziałania w podejmowaniu decyzji o partycypacji w różnych formach organizacji.

Braki normatywne odnośnie do spółdzielczości uczniowskiej zostały dostrzeżone przez Krajową Radę Spółdzielczości w 2019 r.^[18] Przygotowała ona projekt względem działania spółdzielni uczniowskich w placówkach edukacyjnych. W ich treści odnoszono się do skonkretyzowanych obszarów oddziaływania spółdzielczości uczniowskiej, a w szczególności doprecyzowania jej statusu względem praw spółdzielczych. Była to jedna z propozycji usystematyzowania działalności spółdzielni uczniowskich na przestrzeni lat. Należy pozytywnie odpowiedzieć się za zaproponowanym w art. 1 ust. 1 projektu wzorem względem uprawnień do zakładania spółdzielni uczniowskiej w placówkach publicznych i niepublicznych. Dzięki takiemu rozwiązaniu spełnione są konstytucyjne standardy w odniesieniu do równości podmiotów procesu edukacyjnego. Tym bardziej biorąc pod uwagę fakt, że państwo ma za zadanie świadczyć pomocy względem sfery edukacji także dla podmiotów prywatnych. Interesującym rozwiązaniem jest propozycja określenia wieku założycieli na minimum 10 lat. Należy jednak odróżnić uczniów-członków od uczniów-założycieli – takie ujęcie zostało dostrzeżone przez projektodawcę w art. 3, gdzie przyjęto warunek członkostwa jako przynależności w formie uczniowie/wychowankowie danej placówki (z uwzględnieniem różnych uprawnień wobec spółdzielni). Jest to szczególne rozwiązanie, które w sposób istotny wpłynęłoby na rozszerzenie realnej możliwości korzystania przez najmłodszych ze swobody stowarzyszenia się. W tym względzie należy wyrazić szczególną aprobatę dla postulowanego rozwiązania – dzięki takiej formule zwiększy się obszar realizacji przez najmłodszych wolności zrzeszania

¹⁸ <https://www.krs.org.pl/images/PDF-KRS/suprojekt2019.pdf>.

się. Obecne rozwiązania występujące w innych aktach normatywnych w znacznej mierze ograniczają możliwość przynależności kierując się kategorią wieku dziecka. Skoro w ustawie zasadniczej przyjęto, że „każdemu” przysługuje wolność zrzeszania się, to najlepszym miejscem do realizacji i rozszerzenia uprawnień dziecka do korzystania z tej swobody konstytucyjnej jest właśnie teren placówek szkolnych i edukacyjnych. Jest to pierwotne miejsce, gdzie najmłodsi mogą, poza rodziną, kooperować a w konsekwencji rozwijać swoje umiejętności zarządcze, przedsiębiorcze, jak i społeczne. W projekcie dostrzeżono także rolę rodziców/opiekunów prawnych w podejmowaniu wiążących oświadczeń woli wobec spółdzielni (art. 3 ust. 2). Samo rozwiązanie rozróżniające uprawnienia kierując się warunkiem do samodzielnego składania oświadczeń woli przy uwzględnieniu zdolności do czynności prawnych jest elementem odzwierciedlającym uprawnienia przysługujące w myśl przepisów kodeksu cywilnego^[19]. Wydaje się, że koncepcja samodzielności przy składaniu oświadczeń woli przez osoby posiadające ograniczoną zdolność do czynności prawnych jest prawidłowa – aczkolwiek nieco sprzeczna z samym art. 1 ust. 2 projektu. Nie sposób przyjąć konsekwencji po stronie projektodawcy, albowiem z jednej strony przyznaje uprawnienie do zakładania spółdzielni osobom, które ukończyły dziesiąty rok życia, zaś wymaga konieczności posiłkowania się zgodą przedstawiciela ustawowego do przedstawiania oświadczeń woli wobec spółdzielni. Wydaje się, że takie rozwiązanie nie jest uzasadnione, skoro bowiem i tak wymagana jest zgoda przedstawicieli ustawowych to biorąc pod uwagę konieczność rozszerzenia obszarów realizacji wolności zrzeszania się na rzecz dzieci oraz jednoczesnej konieczności przedstawiania zgody przedstawiciela ustawowego należałoby rozszerzyć uprawnienia do zakładania spółdzielni nawet dla młodszych uczniów. Niemniej należy pozostawić w polu widzenia, że spółdzielnia może być podmiotem współdziałającym w obrocie gospodarczym, a co za tym idzie konieczne staje się występowanie osoby posiadającej pełną zdolność do czynności prawnej na zasadzie opiekuna.

Dalsze próby wdrożenia, dedykowanych spółdzielniom uczniowskim, rozwiązań były podejmowane w kolejnym roku. W ramach inicjatywy ustawodawczej do Sejmu w dniu 7 grudnia 2020 r. wpłynął projekt ustawy

¹⁹ Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny (t.j. Dz. U. z 2023 r., poz. 1610 z późn. zm.).

o spółdzielniach uczniowskich i zmianie niektórych innych ustaw^[20]. Proponowano doprecyzowanie form ich funkcjonowania, ujednolicenie celu, jak również umożliwienie zakładania tychże jednostek przez dzieci. Na uwagę zasługuje w tym względzie przyjęcie kryterium wieku przy zakładaniu spółdzielni na 13 rok życia, przy jednoczesnej konieczności dysponowania zgodą przedstawiciela ustawowego. Ponownie należy opowiedzieć się jednak za możliwością obniżenia progu przy jednoczesnym nadzorze/opiece ze strony nauczycieli. Pozytywnie należy ocenić profil działalności zaproponowany w art. 8 projektu z 2020 r. Dostrzeżone zostało szerokie spektrum działalności, które może być podejmowane przez uczniów, a które to oddziałuje nie tylko na przedsiębiorczość, społeczne kompetencje, ale również na wytwarzanie wzorców dotyczących ochrony środowiska, w tym działań na rzecz ekologii. Wpływ na wytwarzanie odpowiednich wzorców na rzecz osób najmłodszych przy przyjęciu aktywności w obszarze współdziałania w celu ochrony środowiska może wywrzeć pozytywny wpływ na dziecko, jego przekonania i współdziałania dla dobra wspólnego. Takie założenia korespondują także z założeniami programowymi ustawy zasadniczej (art. 5 Konstytucji RP)^[21]. Niemniej nie można w tym obszarze pomijać zdania rodziców jako pierwszorzędných podmiotów w procesie wychowania dziecka (art. 48 ust. 1 ustawy zasadniczej). Projekt ustawy został negatywnie zaopiniowany przez Rząd^[22]. W tym ujęciu odwoływano się przede wszystkim do obowiązujących przepisów prawa, które to umożliwiają działalność organizacji w szkołach poprzez przyjęcie, że jest to forma wystarczająca i niepowodująca nierówności względem poszczególnych typów zrzeszeń. Obecnie działalność spółdzielni uczniowskich w szkołach wynika przede wszystkim z przepisów ustawy prawo oświatowe, które dopuszcza udział różnych typów organizacji w placówkach szkolnych (po spełnieniu określonych warunków ustawowych)^[23]. Niemniej wydaje się, że w ustawie prawo oświatowe możliwe jest bezpośrednie wprowadzenie

²⁰ Poselski projekt ustawy o spółdzielniach uczniowskich, druk nr 901. <https://orka.sejm.gov.pl/Druki9ka.nsf/o/DB56032ECC571637C1258663003EADDF/%24File/901.pdf>.

²¹ Piotr Tuleja, „art. 5”, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, red. Piotr Tuleja, wyd. 2. (Warszawa: Wolters Kluwer, 2023), 41-42.

²² Stanowisko Rządu wobec poselskiego projektu ustawy o spółdzielniach uczniowskich (druk sejmowy nr 901). <https://orka.sejm.gov.pl/Druki9ka.nsf/o/4Co4A113BC316B27C12586B00048F2E5/%24File/901-s.pdf>.

²³ Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. – Prawo oświatowe (t.j. Dz. U. z 2021 r., poz. 1082 z późn. zm.).

rozwiązania o wspierającej formule spółdzielni uczniowskiej, tj. dodanie tej formy działalności bezpośrednio w treści art. 3 ust. 1, jako kolejnej sfery organizacyjnej i potraktowanie ich podobnie do organizacji harcerskich. Postulat ten wynika z konieczności rozszerzenia uprawnień dla małoletnich w celu realizacji swobody zrzeszania się, zaś aktywność szkolna jest najlepszym obszarem dla takich działań. Co więcej, stanowisko rządu wskazuje na „włączanie się w pracę szkoły podmiotów zewnętrznych”, podczas gdy spółdzielczość uczniowska nie powinna być traktowana jako aktywność zewnętrzna, ale uprawnienie dzieci do aktywności w sferze wewnętrznej placówki oświatowej. Wydaje się zatem, iż spółdzielczość uczniowska powinna być regułą, a nie ewentualnością. Tym bardziej, iż jedyną najszerszą sferą realizacji wspólnych postulatów jest jedynie samorząd szkolny. W pozostałym zakresie małoletni nie mają szerokiego pola do realizacji tej wartości konstytucyjnej. Przez brak regularności działalność spółdzielczości uczniowskiej może zanikać. Niewystępowanie stosownej regulacji względem spółdzielni uczniowskiej należy zatem, wbrew wyrażonej opinii Rządu, ocenić negatywnie. Przede wszystkim brak doprecyzowania zasad funkcjonowania spółdzielni uczniowskich na gruncie normatywnym stanowi o pewnej niestabilności tego typu zrzeszenia. Co więcej, analiza rozwiązań normatywnych względem zrzeszeń tworzonych w Polsce prowadzi do stanowiska, iż sytuacja prawna dziecka jest w znacznej mierze ograniczona na tym polu. Dedykowana ustawa, która umożliwiałaby samodzielne tworzenie przez uczniów danych szkół spółdzielni uczniowskich doprowadziłaby zarówno do rzeczywistej realizacji wolności zrzeszania się przez dzieci, jak i pewności samych spółdzielni uczniowskich w obrocie prawnym. Nawet, gdyby przyjąć, że nie zachodzi konieczność tworzenia szczególnej ustawy, to pewne doprecyzowanie mogłoby znaleźć miejsce w samej ustawie prawo spółdzielcze bądź w ustawie prawo oświatowe. Obecne wyliczenie ograniczające się jedynie do wskazania, iż w ramach prawa spółdzielczego istnieje forma spółdzielczości uczniowskiej, nie tworzy przejrzystości normatywnej. W tym ujęciu należy porównać je także do innych dedykowanych zrzeszeń tworzonych na rzecz małoletnich. Szczególne znaczenie w tym ujęciu nabiera stowarzyszanie się dzieci zgodnie z regulacjami przyjętymi w ustawie prawo o sporcie, gdzie w art. 4 tegoż aktu normatywnego nakreślono istotę oraz podstawowe zasady funkcjonowania uczniowskich klubów sportowych^[24]. Prawodawca wprowadzie

²⁴ Ustawa z dnia 25 czerwca 2010 r. o sporcie (t.j. Dz. U. z 2022 r., poz. 1599 z późn. zm.).

doprecyzował działalność uczniowskich klubów sportowych jedynie w jednym artykule, jednakże dzięki takiemu zabiegowi posiada on szczególny, dookreślony status. Znaczenia nabiera to, że w art. 4 ustawy prawo o sporcie wskazano zasady działania tej organizacji, dookreślono zakres podmiotowy, ujednolicono ewidencjonowanie, jak również zakres nabycia osobowości prawnej. Wydaje się, iż analogiczny zabieg względem spółdzielczości uczniowskiej stanowiłoby o pewnej gwarancji dla kultywowania tej formy kooperacji w placówkach edukacyjnych. Nic nie stoi na przeszkodzie, aby wdrożyć standardy ujednolicające istotę, cele, zadania spółdzielni uczniowskich. Dla polepszenia sytuacji dzieci względem realnego korzystania ze swobody stowarzyszania się możliwe jest przyjęcie warunku członkostwa poprzez określenie np., iż przysługuje ono – po wyrażeniu zgody przez przedstawiciela ustawowego – dziecku w wieku 10 lat (względnie dziecku od 4 klasy szkoły podstawowej), zaś w razie uczęszczania do szkoły średniej od pierwszej klasy bez konieczności wyrażania zgody. W tej mierze konieczne byłoby jednak występowanie jako opiekuna spółdzielni uczniowskiej nauczyciela, jako osoby posiadającej pełną zdolność do czynności prawnej. Wówczas zminimalizowane byłoby ewentualne ryzyko w zakresie zarządzania spółdzielnią, zaś małoletni mogliby realnie korzystać z tej formy. Co więcej, takie, choćby generalne, doprecyzowanie spółdzielczości uczniowskiej na gruncie normatywnym, z pewnością wpłynęłoby na jej znaczenie wśród zrzeszeniowości. Obecnie rejestr spółdzielni uczniowskich prowadzony jest przez dedykowaną fundację – tj. Fundację Rozwoju Spółdzielczości Uczniowskiej^[25].

Pojawia się w tej mierze szczególna problematyka odnośnie do posiadania przez spółdzielnie uczniowskie osobowości prawnej. Obecnie na skutek braku jednoznacznego ujęcia tej formy działania nie sposób przyjąć jej podstaw. Warto w tym zakresie zwrócić uwagę na stanowisko Rządu względem projektowanego przez samorząd spółdzielczy aktu dedykowanego spółdzielniom uczniowskim. W treści opinii wskazano, że „W latach 90. utworzona została Fundacja Rozwoju Spółdzielczości Uczniowskiej, posiadająca status organizacji pożytku publicznego, która pełni obecnie rolę podmiotu koordynującego i wspierającego działalność tzw. spółdzielni uczniowskich oraz inicjującego taką działalność w szkołach. Wymieniona fundacja, w oparciu o art. 86 ustawy – Prawo oświatowe, może zatem inicjować działania związane ze spółdzielczością uczniowską w każdej ze szkół

²⁵ Statut Fundacji Rozwoju Spółdzielczości Uczniowskiej. <http://www.frsu.pl/uploads/attachments/ob67315230b1edoc3968f2b45ce6e6c5.pdf>.

na podstawie własnej oferty edukacyjnej i w oparciu o status prawny, który posiada”^[26]. Tym samym już analiza tego oświadczenia rządowego prowadzi do braku doprecyzowania statusu spółdzielczości uczniowskiej. Tym bardziej, że działania względem spółdzielczości uczniowskiej prowadzone są przez podmiot o innym charakterze niż formy spółdzielcze, tj. fundację. Wprawdzie jest ona dedykowana działalności spółdzielczej, jednakże nie można przyjąć, iż stanowi to pewną spójność normatywną, zwłaszcza biorąc pod uwagę, iż ogólnikowo w ustawie prawo spółdzielcze odniesiono się do spółdzielczości uczniowskiej^[27]. Wydaje się, że większe kompetencje w tym względzie powinna posiadać Krajowa Rada Spółdzielcza. W doktrynie także zauważany jest problem względem dokonywania kwalifikacji tej formy zrzeszania się jako konkretnego typu formy prawnej. Spółdzielnie uczniowskie utożsamiane są z formą wsparcia szkoły w wychowaniu małoletnich^[28]. Zaliczane są także do grup nieformalnych^[29]. Wydaje się, że status prawny tych form działalności szkolnej, wbrew stanowisku przedstawionemu w oświadczeniu, powinien zostać doprecyzowany. Nie należy zapominać także o wartości historycznej spółdzielni uczniowskich oraz ich znaczeniu dla rozwoju dzieci w różnych sferach życia. Partycypacja społeczna w określonym celu jest elementem bardzo istotnym i powinna ona być kultywowana również w środowisku szkolnym – za pośrednictwem realnych przejawów zrzeszeniowości. Dzięki usprawnieniu i doregulowaniu zasad spółdzielczości uczniowskiej sama organizacja zyska na atrakcyjności i zminimalizuje się ryzyko jej marginalizacji w placówkach. Wydaje się, że powinna ona stanowić zasadę, a nie opcjonalność, tak aby nie doprowadzić do jej zapomnienia.

Obecnie osoby niepełnoletnie w przeważającej mierze nie mają uprawnień do powoływania do życia jakichkolwiek zrzeszeń^[30]. Takie braki

²⁶ Stanowisko Rządu wobec poselskiego projektu ustawy o spółdzielniach uczniowskich (druk sejmowy nr 901). <https://orka.sejm.gov.pl/Druki9ka.nsf/o/4Co4A113BC316B27C12586B00048F2E5/%24File/901-s.pdf>.

²⁷ Ustawa z dnia 16 września 1982 r. – Prawo spółdzielcze (t.j. Dz. U. z 2021 r., poz. 648 z późn. zm.).

²⁸ Mateusz Pilich, „Organizacje wspierające system oświaty”, [w:] *Prawo oświatowe. Komentarz*, red. Artur Olszewski, Mateusz Pilich, wyd. 2 (Warszawa: Wolters Kluwer, 2022), 39.

²⁹ Magdalena Małecka-Łyszczek, Radosław Mędrzycki, *Osoby ubogie, niepełnosprawne i bezdomne w systemie pomocy społecznej* (Warszawa: Wolters Kluwer, 2021), 207.

³⁰ Zob. Ustawa z dnia 7 kwietnia 1989 r. – Prawo o stowarzyszeniach (t.j. Dz. U. z 2020 r., poz. 2261).

normatywne są dostrzegane przez Komitet Praw Dziecka, który wskazał, że ograniczenie tworzenia zrzeszeń przez dzieci jest nieuzasadnione^[31]. Zatem wdrożenie rozwiązań dedykowanych małoletnim względem utworzenia i prowadzenia spółdzielni uczniowskich stanowiłoby w istocie lepsze zabezpieczenie realizacji wolności zrzeszania się dziecka. Tym samym należy przedstawić postulat *de lege ferenda* względem wdrożenia szczególnych rozwiązań dedykowanych spółdzielczości uczniowskiej normującej tworzenie tychże form zrzeszenia dla najmłodszych. Te zakres może być analogiczny do rozwiązań przyjętych w ustawie prawo o sporcie względem uczniowskich klubów sportowych, gdzie wprost doprecyzowano m.in. członkostwo. Wprawdzie projekty przedstawione przez Krajową Radę Spółdzielczości w 2019 r. oraz poselski projekt z 2020 r. stanowią bardzo istotne głosy w dyskusji względem ujednolicenia norm spółdzielni uczniowskich, jednakże należy postulować w tym zakresie także zmiany odnośnie wieku uprawnionych do zakładania spółdzielni uczniowskiej. W projekcie z 2019 r. wskazano, że założycielami mogą być uczniowie, którzy ukończyli 10 lat. Względem małoletnich oraz ich sytuacji prawnej w zrzeszeniach pojawiają się różne wytyczne granicznego wieku, tj. m.in. będzie to 13 rok życia – w ramach norm cywilnych^[32]; 16 rok życia przy stowarzyszeniach (art. 3 ustawy prawo o stowarzyszeniach). W kolejnym projekcie z 2020 r. wiek założycieli spółdzielni ustalono na 13 rok życia^[33]. Należy odnieść się pozytywnie do obniżenia progu wiekowego względem założycieli spółdzielni uczniowskich, które w 2019 r. mogło być uzasadnione przejściem przez dzieci z edukacji wczesnoszkolnej (uprzednio nauczania zintegrowanego) na II etap edukacyjny, tj. klasy od IV do VIII. Jednakże cywilnoprawny brak zdolności do czynności prawnych względem dzieci, które nie ukończyły 13 roku życia, oraz posiadania przez nie uprawnienia do samodzielnego tworzenia bytu prawnego, który ma możliwości realnego uczestniczenia w obszarze gospodarczym może stanowić rozwiązanie *contra legem*. W tym też zakresie dla tworzenia spółdzielczości szkolnej znaczenie powinni mieć

³¹ Committee on the Rights of the Child, Joint general comment No. 3 (2017) of the Committee on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families and No. 22 (2017) of the Committee on the Rights of the Child on the general principles regarding the human rights of children in the context of international migration, 2017, CMW/C/GC/3-CRC/C/GC/22, 9-10.

³² Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny (t.j. Dz. U. z 2022 r., poz. 1360 z późn. zm.).

³³ [https://orka.sejm.gov.pl/Druki9ka.nsf/Projekty/9-020-345-2020/\\$file/9-020-345-2020.pdf](https://orka.sejm.gov.pl/Druki9ka.nsf/Projekty/9-020-345-2020/$file/9-020-345-2020.pdf).

w szczególności nauczyciele na zasadzie szczególnej opieki nad działalnością osób najmłodszych.

3 | Wpływ aktywności dzieci w spółdzielniach uczniowskich na ich rozwój

Potrzeba współdziałania małoletnich z osobami trzecimi wynika z samej natury ludzkiej. Nie sposób przyjąć, że dziecko może prawidłowo rozwijać się bez styczności z innymi ludźmi. W procesie wychowania dziecka istotny zatem staje się nie tylko rozwój fizyczny czy intelektualny, ale dla prawidłowego funkcjonowania w społeczeństwie należy umożliwiać mu także rozwój w tym obszarze. Dziecko uczy się także ról społecznych^[34]. Wskazuje się, że wychowanie społeczne rozumiane jest jako szczególna wiedza o życiu społecznym. Dzięki takiej formule człowiek potrafi dostrzegać nie tylko swoje potrzeby, ale poszukuje wartości, które pozostają ukierunkowane na dobro ogółu. Jednym z przejawów takiego działania stają się aktywności prospołeczne^[35]. Często może odbywać się to w ramach działań nieformalnych grup, w szczególności w środowisku koleżeńskim, jednakże zorganizowane grupy mogą wyznaczać pewne cele, które mobilizują do podejmowania działań. Wówczas człowiek nie tylko dąży do uzyskania danego celu, ale także uczy się współpracować z obcymi ludźmi. Znaczenie społecznej koegzystencji zostało dostrzeżone także w kodeksie rodzinnym i opiekuńczym, albowiem prawodawca w art. 96 § 1 k.r.i.o., że rodzice lub opiekunowie prawni dziecka „Obowiązani są troszczyć się o fizyczny i duchowy rozwój dziecka i przygotować je należycie do pracy dla dobra społeczeństwa odpowiednio do jego uzdolnień”. Wychowanie to ma wiązać się także ze znajomością „zasad współżycia w społeczeństwie”^[36]. Styczność dziecka z osobami trzecimi umożliwia wykształcanie

³⁴ Anna Więclawska, „Rodzice jako fundament rozwoju i wychowania dziecka ku dojrzałości” *Przegląd Pedagogiczny*, 1 (2018): 46.

³⁵ Roman Jusiak OFM, „Wychowanie społeczne podstawowym elementem chrześcijaństwa” *Roczniki Pedagogiczne*, nr 4 (2013): 24-25.

³⁶ Aneta Pośpiech, „Piecza nad dzieckiem”, [w:] *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, red. Mariusz Fras, Magdalena Habdas (Warszawa: Wolters Kluwer, 2021), 953-956.

pewnego obycia społecznego, zrozumienia zasad, jakie występują między ludźmi, jak i zaspokajania wspólnych potrzeb^[37]. Doskonałą formą wspierającą wychowanie małoletnich staje się właśnie obszar zorganizowanych grup działających w określonych celach. Możliwość uczestniczenia przez uczniów szkoły w działalności spółdzielni uczniowskiej pomaga rodzicom w osiągnięciu/wykształceniu u wychowanka pierwiastka poczucia odpowiedzialności społecznej, tworząc formę zadośćuczynienia obowiązkom wynikającym ze sprawowania władzy rodzicielskiej. W psychologii rozwojowej zwraca się uwagę, że działanie w grupach społecznych jest istotne dla dziecka^[38]. Kulturowanie wartości wspólnotowych przedkłada się także na zwiększenie kompetencji społecznych u najmłodszych^[39]. Możliwość uczestniczenia w spółdzielniach uczniowskich stanowi pewien obszar dodany, który umożliwia dzieciom realizację określonych celów, a przy tym wypracowanie pewnych zdolności w kontaktach społecznych, istotnie potrzebnych w okresie komputeryzacji życia codziennego^[40].

Co więcej, w literaturze przedmiotu zwracana jest uwaga na doniosłość spółdzielni uczniowskich w sferze rozwoju przedsiębiorczości dziecka. Należy opowiedzieć się za opinią Joanny Brzozowskiej-Wabik, że spółdzielnie uczniowskie „opierają się one na pełnej samorządności uczniów, uczą samodzielności, szacunku do pieniędzy, mądrego inwestowania i myślenia o przyszłości”^[41]. Takie obszary przejawiają się przede wszystkim w razie podejmowania aktywności, np. w ramach prowadzenia sklepików uczniowskich.

W pedagogice zwracana jest uwaga na stan, że „Dzieciom nie stwarza się okazji do praktykowania zachowań prospołecznych pozostawiając to

³⁷ Zob. Grzegorz Jędrejek, *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz aktualizowany* (Lex/el. 2019), art. 96. <https://sip.lex.pl/#/commentary/587750928/596242/jedrejek-grzegorz-kodeks-rodzinny-i-opiekunczy-komentarz-aktualizowany?cm=URELATIONS>.

³⁸ Peter E. Bryant, Andrew M. Colman, *Psychologia rozwojowa*, tłum. Anna Bezwińska-Walerjan (Poznań: Zysk i S-ka, 1997), 9.

³⁹ Alina Rybałtowska, Anna Zalewska, „Kompetencje społeczne i wartości – rola inteligencji” *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Psychologica*, 23 (2022): 78.

⁴⁰ Piotr Kardasz, „Komputeryzacja a człowiek” *Biuletyn Naukowy Wrocławskiej Wyższej Szkoły Informatyki Stosowanej. Informatyka*, nr 1 (2017): 28; Józef Bazylak, „Wychowanie dziecka na jednostkę społeczną” *Studia Philosophiae Christianae*, 24 (1988): 163.

⁴¹ Joanna Brzozowska-Wabik, „Potencjał spółdzielni w zaspokajaniu niektórych potrzeb państwa i społeczeństwa – wprowadzenie do dyskusji” *Ekonomia Społeczna*, 2 (2012): 12.

zadanie rodzicom. Kształtowanie postaw odbywa się często poza szkołą bez nadzoru nauczycieli i nie zawsze z tego powodu są one właściwe zwążywszy na różne środowiska społeczne i kulturowe z jakich pochodzą dzieci”^[42]. Już takie ujęcie wskazuje na konieczność wdrażania specjalnych aktywności wewnątrz placówek oświatowych tak, aby nauczyciele mogli współuczestniczyć w krzewieniu odpowiednich postaw społecznych. Doskonałą formą takiej współpracy dla dobra grupy staje się szkolna spółdzielnia uczniowska.

Wydaje się, że samo istnienie różnych form zrzeszeń, w tym także spółdzielni uczniowskich, staje się niezwykle istotne w obecnych czasach. Należy bowiem pamiętać o znacznie postępującej elektronizacji życia powodującej także wycofanie społeczne. Problem ten nasilił się także w ostatnich latach pandemii^[43]. Te wszystkie elementy wpływały bądź w dalszym ciągu oddziałują na brak odpowiedniej komunikacji społecznej, wykształcenia poczucia współodpowiedzialności oraz potrzeby koegzystencji z osobami trzecimi. Zatem możliwość uczestnictwa w spółdzielni uczniowskiej będzie stanowiła o w pewnym elemencie, który umożliwi osiągnięcie prawidłowego rozwoju dziecka, zabezpieczenie jego nadrzędnego interesu – przede wszystkim w obszarze społecznym.

4 | Podsumowanie

Należy wskazać, że uprawnienie do działania w ramach spółdzielczości uczniowskiej może w sposób pozytywny wpłynąć na rozwój dziecka. Dzięki podejmowaniu czynności w tym obszarze małe dzieci może nie tylko zaspokajać swoje potrzeby stanowiące zakres wolności zrzeszania się, ale także dzięki takim formom może wykształcić szczególne umiejętności społeczne. Obszar tej działalności umożliwia realizację wolności zawartej w art. 58 Konstytucji względem osób najmłodszych w ich podstawowym środowisku, tj. podczas etapu edukacyjnego.

⁴² Izabela Adamek, *Praktyka rozwojowa w wychowaniu małego dziecka* (Kraków: Wydawnictwo Naukowe WSP, 1996), 123.

⁴³ Marzenna Nowicka, „Przestrzeń życia społecznego dzieci w czasie pandemii – raport z badań na obszarach wiejskich” *Studia z Teorii Wychowania*, nr 4 (2023): 241-242.

W tej mierze wydaje się, że celowe byłoby doprecyzowanie statusu prawnego spółdzielni uczniowskich bądź w formie uszczegółowienia ich działania w ramach ustawy prawo spółdzielcze, prawo oświatowe czy względnie stworzenia dedykowanej ustawy normującej jej funkcjonowanie w obrocie prawnym. Możliwe jest przyjęcie twierdzenia, iż obecne rozwiązania odnośnie do spółdzielczości uczniowskiej nie tworzą przejrzystej formy ich funkcjonowania. Działają one w ramach innej osoby prawnej, co wydaje się nie mieć racjonalnego uzasadnienia.

Jednocześnie możliwość szerszego zaangażowania małoletnich w ramach środowiska szkolnego umożliwiłoby wdrożenie także postulatów Komitetu Praw Dziecka względem zabezpieczenia i zagwarantowania realnej możliwości zrzeszania się przez małoletnich.

Bibliografia

- Adamek Izabela, *Praktyka rozwojowa w wychowaniu małego dziecka*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe WSP, 1996.
- Arystoteles, *Polityka*, tłum. Ludwik Piotrowicz, [w:] Arystoteles, *Dzieła wszystkie*, t. VI. 25-226. Warszawa: Wydawnictwo PWN, 2003.
- Bazylak Józef, „Wychowanie dziecka na jednostkę społeczną” *Studia Philosophiae Christianae*, 24 (1988): 163-170.
- Bielecki Marek, „Wolności i prawa polityczne dziecka” *Studia Prawnoustrojowe*, 45 (2019): 7-25.
- Bierecki Dominik, „Zasada równości praw i obowiązków członków spółdzielni. Uwagi na tle orzecznictwa Sądu Najwyższego” *Prawo i Więź*, nr 1(39) (2022): 264-281. <https://doi.org/10.36128/priw.vi39.395>.
- Bierecki Dominik, *Zasada swobody umów w prawie spółdzielczym*. Warszawa: C.H. Beck, 2021.
- Brandon Nico, Laura Lundy, „Discrimination and Children’s Right to Freedom of Association and Assembly” *Harvard Human Rights Journal, Online Journal*, (2022). <https://journals.law.harvard.edu/hrj/2022/12/discrimination-and-childrens-right-to-freedom-of-association-and-assembly/>.
- Bryant Peter E., Andrew M. Colman, *Psychologia rozwojowa*, tłum. Anna Bezwińska-Walerjan. Poznań: Zysk i S-ka, 1997.

- Brzozowska-Wabik Joanna, „Potencjał spółdzielni w zaspokajaniu niektórych potrzeb państwa i społeczeństwa – wprowadzenie do dyskusji” *Ekonomia Społeczna*, nr 2 (2012): 9-15.
- Committee on the Rights of the Child, Joint general comment No. 3 (2017) of the Committee on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families and No. 22 (2017) of the Committee on the Rights of the Child on the general principles regarding the human rights of children in the context of international migration, 2017, CMW/C/GC/3-CRC/C/GC/22.
- Jędrejek Grzegorz, *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz aktualizowany*. Lex/el. 2019. art. 96. <https://sip.lex.pl/#/commentary/587750928/596242/jedrejek-grzegorz-kodeks-rodzinny-i-opiekunczy-komentarz-aktualizowany?cm=URELATIONS>.
- Jusiak Roman OFM, „Wychowanie społeczne podstawowym elementem chrześcijaństwa” *Roczniki Pedagogiczne*, nr 4 (2013): 23-49.
- Kardasz Piotr, „Komputeryzacja a człowiek” *Biuletyn Naukowy Wrocławskiej Wyższej Szkoły Informatyki Stosowanej. Informatyka*, nr 1 (2017): 26-29.
- Magiera Elżbieta, „Przysposobienie spółdzielcze wiejskiej młodzieży pozaszkolnej w Polsce w okresie międzywojennym (1918-1939)” *Wychowanie w rodzinie*, nr 2 (2014): 95-116.
- Małecka-Lyszczek Magdalena, Radosław Mędrzycki, *Osoby ubogie, niepełnosprawne i bezdomne w systemie pomocy społecznej*. Warszawa: Wolters Kluwer, 2021.
- Mazurek Franciszek Janusz, „Wolność i równość społeczna” *Roczniki Nauk Społecznych*, t. IX (1981): 215-251.
- Nowicka Marzenna, „Przestrzeń życia społecznego dzieci w czasie pandemii – raport z badań na obszarach wiejskich” *Studia z Teorii Wychowania*, nr 4 (2023): 231-244.
- Parszewski Kazimierz, „100 lat spółdzielczości uczniowskiej w Polsce” *Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego*, nr 14 (2000): 282-287. [https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Zeszyty_Naukowe_Ostroleckiego_Towarzystwa_Naukowego/Zeszyty_Naukowe_Ostroleckiego_Towarzystwa_Naukowego-r2000-t14-s282-287/Zeszyty_Naukowe_Ostroleckiego_Towarzystwa_Naukowego-r2000-t14-s282-287.pdf](https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Zeszyty_Naukowe_Ostroleckiego_Towarzystwa_Naukowego/Zeszyty_Naukowe_Ostroleckiego_Towarzystwa_Naukowego-r2000-t14/Zeszyty_Naukowe_Ostroleckiego_Towarzystwa_Naukowego-r2000-t14-s282-287/Zeszyty_Naukowe_Ostroleckiego_Towarzystwa_Naukowego-r2000-t14-s282-287.pdf).
- Piętka Anna, „Organizacje szkolne i działalność uczniowska w Okręgu Szkolnym Brzeskim w okresie międzywojennym” *Studia Łomżyńskie*, nr 12 (2001): 89-105.
- Pilich Mateusz, „Organizacje wspierające system oświaty”, [w:] *Prawo oświatowe. Komentarz*, red. Artur Olszewski, Mateusz Pilich, wyd. 2. 45-46. Warszawa: Wolters Kluwer, 2022.

- Poselski projekt ustawy o spółdzielniach uczniowskich, druk nr 901. <https://orka.sejm.gov.pl/Druki9ka.nsf/o/DB56032ECC571637C1258663003EADDF/%24File/901.pdf>.
- Pośpiech Aneta, „Piecza nad dzieckiem”, [w:] *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, red. Mariusz Fras, Magdalena Habdas. 953-956. Warszawa: Wolters Kluwer, 2021.
- Prus Aleksandra, „Problematyka oszczędzania w wierszykach i rymowankach członków Szkolnych Kas Oszczędności w szkołach podstawowych” *Pedagogika. Studia i Rozprawy*, t. XXVIII (2019): 257-269. Doi: 10.16926/p.2019.28.20.
- Rybałtowska Alina, Anna Zalewska, „Kompetencje społeczne i wartości – rola inteligencji” *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Psychologica*, 23 (2022): 73-89.
- Stawicki Robert, *Historia i teraźniejszość spółdzielni uczniowskich w Polsce*. Warszawa: Kancelaria Senatu, 2012. https://www.senat.gov.pl/gfx/senat/pl/senatopracowania/33/plik/ot-614_inter.pdf.
- Tuleja Piotr, „art. 5”, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, red. Piotr Tuleja. wyd. 2. 41-43. Warszawa: Wolters Kluwer, 2023.
- Więclawska Anna, „Rodzice jako fundament rozwoju i wychowania dziecka ku dojrzałości” *Przegląd Pedagogiczny*, 1 (2018): 46-55.

